Цю книгу мені подарували 21 січня 1979 року. Кілька місяців по тому, під час чайного ритуалу, я сказав: "Браття і Сестри! То є найголовніша книга мого життя. Вона має назву "Гра в бісер". Її написав Герман Гессе". У чашку із чаєм скрапували вишневі пелюстки. На Сході яснів вузенький серпик триденного місяця-молодика. І Сестра Тома була вбрана в найкраще своє кімоно. Вчитель промовчав. Він знав, що я не помиляюся.

"Гра в бісер" допомагає виробити критичне й відсторонене ставлення до нашої "фейлетонної доби". Завдяки моделі розуміння, створеній Гессе, я збагнув, що недовіра, часто — відраза до ненастанної зливи масової літературної продукції і, відповідно, до небувалого знецінення слова, має підстави, що відраза та спротив усюдисущому базіканню дилетантів не є моєю приватною ідіосинкразією, а, навпаки, свідчать про здорову реакцію на ненормальні речі. Я навчився відрізняти справжніх гравців у бісер від їхніх численних імітаторів, продажних і несумлінних письмаків, отже, зосередив увагу на перших, ігноруючи других. Адже те, що не можливо інтегрувати, слід ігнорувати.

Ті, справжні, були громадянами розсіяної по світі Речі Непосполитої, і я вирушив на пошуки їх. Я багато подорожував, ще більше читав, частіше слухав, аніж говорив, на самоті уважно зважуючи почуте й прочитане, пригадуючи характерні риси співбесідників та авторів, відчитуючи їхні несвідомі мотивації, вгадуючи тип, до якого вони належали. За чверть століття я знайшов майже всіх персонажів "Гри в бісер" — Магістра музики та Плініо Де-синьйорі (не одного!), Карла Ферромонте та Фріца Тегуляріуса (також не одного), отця Якоба й Магістра гри в бісер Томаса фон дер Траве (його земне ім'я — Ганс-Ґеорг Ґадамер, і він, на жаль, також нещодавно помер). Понад те, у кожному окремому періоді життя я сам ставав (або, сподіваюся, ще встигну стати) котримсь із тих персонажів. Найбільше мені сподобалась іпостась Старшого Брата. Я побудував Келію Чайної Троянди й десять років прожив у ній, вивчаючи "Книгу Перемін" та медитуючи серед Сестер Сосон. Я навчився варити юшку й чай, збирати хмиз, стежити за

погодою та користуватися китайським календарем. Але настав час покинути й цей щабель.

Одне з головніших послань "Гри в бісер" полягає в означенні загрозливих для культури тенденцій, які на повну силу виявили себе сьогодні в масових суспільствах "цивілізації смерті": "Серед загального апокаліптичного настрою декотрі займали ще й цинічну позицію: ішли танцювати й називали будь-яку турботу про майбутнє старосвітською дурницею, проголошували в бадьорих фейлетонах близький кінець мистецтва, науки й мови, з якоюсь хтивістю самовбивць виявляли в паперовому світі фейлетону, який вони самі ж і збудували, цілковиту деморалізацію духу, інфляцію понять і вдавали, ніби вони з цинічною байдужістю або у вакхічному екстазі спостерігають, як не тільки мистецтво, дух, етика, чесність, але навіть уся Європа, весь світ ідуть до загибелі". Створюючи інтелектуальну утопію, Гессе якраз і пропонував можливий за певних обставин вихід із глобальної кризи. Його пропозиція полягає у свідомому самообмеженні духу, у видобуванні своєрідного екстракту з довгих тривань світових культур, у створенні тривкого канону духовних цінностей. Як різновид світського Причастя, той канон мав би бути непідвладним змінам пізнавальних парадигм. Хорал Баха, вислів Миколи Кузанського або ритуальна схема китайської садиби однаковою мірою випромінювали б вічну актуальність, надану їм приналежністю до Гри в бісер. Далекосяжна відмова від створення нових мистецьких творів, запропонована Гессе і реалізована, скажімо, Селінджером, ґрунтується на глибокому герменевтичному досвіді наявності теоретично безмежної кількості осмислень, спрямованих на вже наявні шедеври. Створений текст (соната, картина, символ віри, математична формула тощо) раз і назавжди залишається плідним для розуміння, а інтертекстуальність відкриває просто таки неозорі обшири для осмислення. Якраз гра осмислення, одна й та сама і щоразу нова, вічно прирощує буття твору, розриваючи погану безкінечність набридлої апорії між консерватизмом із його зберіганням і пафосом скарбнички та лібералізмом із його культом tabula rasa.

Однак Гессе був надто проникливим мислителем, щоби не помітити інших проблем, котрі причаїлися в створеній ним моделі. Безкризове життя духу потенційно містить у собі застій і виродження, яскраво проілюстровані постаттю Фріца Тегуляріуса. Уникання смерті обертається найбільшою небезпекою для цього життя. Адже бажання померти нерозривно пов'язане з потребою нового пробудження, нового початку. Як не парадоксально, криза є великим благом: тільки подолання її засновує тимчасову стабільність. Йозеф Кнехт віч-на-віч стикається з проблемою безплідності, вже знайомою попереднім Магістрам гри. Пережити цю проблему як свою власну, відчути рятівний страх перед нею та врешті прийняти її як екзистенційний (а не лише культурний) виклик може окрема особистість; для касталійського загалу такої проблеми не існує. Гессе вкладає до Кнехтового серця рішення, яке вражає радикальністю, скільки би ми не перечитували цей роман: "постарівши і стомившись, він складе з себе високе звання того самого дня, коли компонування щорічної Гри здасться йому обтяжливим обов'язком, і він не знатиме, яку тему для неї придумати". Задля подолання духовної безплідності й застою, Кнехт відважується взагалі покинути Касталію, цю крихітну вічність — і пірнути до смертоносних, але заразом і життєдайних вод історії.

Чверть століття тому я не повірив цьому фіналові. Наші тогочасні проблеми пролягали в принципово відмінній площині: у неможливості модернізувати культуру через тоталітарний прес комуністичної влади, у неможливості вільної самореалізації, у відсутності свободи слова й альтернативних джерел інформації. Опираючись запропонованій версії реальності, ми знаходили свою Гру в бісер у несанкціонованих державою формах творчого вияву — у самвидаві й чайних ритуалах, у цілонічних дискусіях на заборонені теми, у поширенні нелегальної літератури й нелегальних духовних практик. Наша вимушена безплідність і непомітність зумовлювалися насильством влади, а не аскетичними розкошами самодостатнього духу. Проблема старіння та вичахання культури, не пережита на особистісному рівні, здавалася другорядною, аж доки не пов'язалася з проблемою перервності ("Люди слухали лекції про поетів, творів яких вони ніколи не читали й не

думали читати, дивилися діапозитиви і, так само, як тоді, коли поглинали фейлетони в газетах, намагалися пробитись крізь купи не пов'язаних між собою, позбавлених будь-якого сенсу уламків знань та наукових вартостей").

По-справжньому це наздогнало мене котроїсь листопадової ночі, коли я дочитував монументальну працю Ернста Роберта Курціуса "Європейська література і латинське середньовіччя". На противагу безперервній, хоч нерідко й прихованій тяглості європейської традиції, блискуче змальованій Курціусом, Україна тоді постала для мене як суцільна перервність, як дискретність нерегулярних спалахів, інколи самоспалень, але частіше таки спалень і руйнувань. Може, найкраще сказав про це Василь Стус у нотатках "З таборового зошита": "Нестерпно докучили уламки доль, ламані лінії бажань і звершень, гримаси наслідків. Моторошно чутися без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця. Може, випало жити в період межичасся, може, коли історичні умови зміняться (але — чи на краще?), можна буде виявити цей життєвий плин народу, його життєвий порив. Поки що його не видно".

Бажання створити на теренах України передумови для безперешкодної, вільної в усіх значеннях гри духу, для тяглого життєвого пориву видалося заздалегідь приреченим. Хіба не зазнали тут нищівної поразки Микола Зеров і той-таки Стус? Пощо всі наші вірші й новели, статті та есеї, пісні й молитви, осягання Кантів і Курціусів, коли відсутня реальна спільнота, спільний комунікативний код, коли відсторонена й законсервована Касталія бачиться виходом, а не пасткою, якою вона постала для Йозефа Кнехта? Який сенс писати далі — вимираючою, знехтуваною, часто зненавидженою мовою, серед винародовленого й послідовно еклектичного та амбівалентного населення? Не заглиблюючись у відтворення всіх тодішніх міркувань, не чужих для багатьох моїх друзів, чудових гравців у бісер, зазначу лишень, що скінчилися вони пригадуванням однієї знаменної дати: "Гру в бісер" надрукували 1943 року. Оргію смерті та страхітливих руйнувань, яка на той час панувала у світі, нема з чим порівняти. Старий

Гессе з усією можливою ясністю знав про це, прекрасно розуміючи, що живе серед кошмару наяву. Його мучило безсоння та назбирані за вік недуги, а ще — мільйони смертей, яким він не міг запобігти. Цей вічний аутсайдер відчував болісну причетність до жертв голокосту, до дітей, що стали димом, до книг і картин, які також стали димом, до поетів і філософів, які вже нічого не скажуть і не напишуть цією — зненавидженою — німецькою мовою.

І все-таки він продовжував мережити свій рукопис, ретельно описуючи розсипини золотих рибок у сонній темряві мурованого басейну, гіркувато-солодкий запах свіжозрізаної бузинової гілочки й перші акорди Шубертової пісні, що пахнуть точнісінько так само; і світську святість Магістра музики, і офірування заклиначів дощу, і сміх індійського йога, котрий у відповідь на стражденну сповідь Даси про нестерпну тяготу буття вигукує: "Майя! Майя!"

А рокований на розстріл Зеров, котрий перекладав вимираючою українською мовою "Енеїду" Вергілія в радянському концтаборі — хіба він чинив не те саме, що й Гессе? Або Стус, котрий долав ізоляцію в карцерному пеклі створенням високих поетичних шедеврів, які загинули разом із ним — хіба він чинив інакше? Як би можна було назвати цей чин, подумав я, як би його найвластивіше окреслити?

Коли стільки крові довкола, коли всі обставини складаються несприятливо, коли друзі стають провокаторами й викажчиками, коли наруга влади не залишає видимих святинь, нічого доброго, нічого істинного, коли прекрасне витіснене порнографією, а піднесене — кровожерними плакатами або брехливими рекламами, коли слова "батьківщина" й "народ" означають неприйнятні речі або взагалі нічого не означають, коли повсюди тотальне стеження та зрада, і брутальне вбивство найвідвертіших, тих, хто насмілився сказати про все це вголос, коли все це триває роками, десятиліттями — як тоді називається автономний чин інтелектуала, зосередженого на примноженні смислів, на видобуванні їх зі свого все ще совісного й розумного серця? Як називається це перебирання незримих кульок інтелектуального

ружанця, ця завороженість невагомими снами смислу, виснуваними з нестерпної дійсності страждання? Адже страждання завжди осібне й одиничне, ним неможливо поділитись, його неможливо виповісти; натомість смисл є сном, побаченим спільно. Нема нічого гіршого за покару без вини й муку без смислу, за життя без плоду, у стократ більшого від біологічного народження, посіяного випадковістю. Примноження життя ніколи не відбувається через задоволення фізичних потреб, якої різноманітності їм би не надавати. Тільки через доповнення у створеному самотужки смислі це життя перестає бути смертю. Тому відсутність реальної спільноти й фізично досяжної Касталії, відсутність актуально сущих реципієнтів твого смислу не є аж такою істотною: зустріч і діалог відбувається повсякчас у надсущному, трансцендентному смислопросторі Гри. Мусиш тільки відважитись одного разу та вступити до неї без решти. Твій Стус і твій Зеров, твої Гессе й Курціус, а через них усі двадцять шість століть європейської літератури щомиті відкриті для доступу. Смисл цієї гри більший за поодинокі сумніви й хорові вироки культурі, тому що Гра ця, на відміну від випадкового існування, не закінчиться ніколи. Ось чому наш чин називається подоланням абсурду засобами Гри в бісер. Це буття грає.

Вчитель промовчав. Він знав, що я не помиляюся.

— Ти гарно говорив, — замріяно сказала Сестра Тома та простягнула мені жовту хризантему.

— Дякую, Сестро; але де ти знайшла таку розкішну хризантему? Адже зараз весна, — вразився я.

— Зараз осінь, — м'яко заперечила вона. — Поглянь довкола.

Я обвів поглядом наш сад. У ньому не було жодного листка, тільки рясний бісер туману звисав із тоненьких вишневих галузок. Ближче до Заходу стояв вузенький місяць на спаді. Я зауважив сіточку зморщок під очима Сестри Томи, акуратну латку на єдиному в неї святковому кімоно,

тільки тоді зрозумівши, що двадцять п'ять років Гри не минули безслідно.

І я зробив іще один ковток чаю.